

NIKO TOŠ • KARL H. MÜLLER, ured.

PRIMERJALNO DRUŽBOSLOVJE
METODOLOŠKI IN VSEBINSKI VIDIKI

Dokumenti SJM • Ljubljana, 2010

DOKUMENTI SJM 17

NIKO TOŠ, KARL H. MÜLLER, ured.

PRIMERJALNO DRUŽBOSLOVJE METODOLOŠKI IN VSEBINSKI VIDIKI

Izdajatelj in založnik:

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV – CJMMK
Kardeljeva ploščad 5, Ljubljana

Recenzenti:

Zdenko Roter
Ivan Bernik

Likovna oprema:

Polonca Mesec-Kurdija

Tisk:

Present, d. o. o., Dolenjska c. 43, Ljubljana

Naklada:

500 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

3(082)

PRIMERJALNO družboslovje : metodološki in vsebinski vidiki /
Niko Toš, ured., Karl H. Müller, ured. - Ljubljana : Fakulteta za
družbene vede, IDV-CJMMK, 2010. - (Dokumenti SJM ; 17)

ISBN 978-961-235-416-9

1. Toš, Niko
253895680

Knjigo je sofinancirala Agencija za knjigo RS.

KAZALO

Predgovor

Niko Toš	7
Karl H. Müller	11

PRVI DEL

Primerjalna metoda: nove raziskovalne paradigme

1 Dd Durkheima do Descartesa: Primerjalna metoda v temelju družboslovnega raziskovanja Niko Toš	17
2 Primerjalno raziskovanje in razvojni procesi Zdravko Mlinar, Slavko Splichal	35
3 Longitudinalno in primerjalno raziskovanje kot učinkovita strategija opazovanja družbenih pojavov Brina Malnar	53
4 K novim mejam v primerjalnem anketnem raziskovanju Karl H. Müller, Niko Toš	71

DRUGI DEL

Mednarodno primerjalno raziskovanje: ključni projekti

5 Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja: SJM 1966-2010 Niko Toš	119
6 Evropska družboslovna raziskava - poskus kvalitativnega preskoka v primerjalnem raziskovanju Brina Malnar, Slavko Kurdija	163
7 Program Slovensko javno mnenje v okviru mednarodnega družboslovnega anketnega programa ISSP Mitja Hafner-Fink	187

8	Primerjalno raziskovanje vrednot – Vrednote Slovencev in Evropejcev Veljko Rus, Niko Toš	213
9	Primerjalno raziskovanje vrednot: Evropska raziskava vrednot, Svetovna raziskava vrednot Niko Toš	225
10	Ali je CSES raziskovalni program slovenske nacionalne raziskave volitev? Janez Štebe	235

TRETJI DEL

Druga področja in novi raziskovalni pristopi

11	Kulture političnega komuniciranja v zahodni Evropi Slavko Splichal	247
12	Mednarodna razsežnost raziskovanja na obramboslovnem področju Marjan Malešič, Iztok Prezelj, Maja Garb	265
13	Tretja pot k primerjalnemu raziskovanju - Morfološki načrti Christoph Bischof, Vlado Mihelj, Karl H. Müller, Niko Toš	287
14	Časovna distanca kot statistična mera v primerjalni analizi Sicherl Pavle	325
15	Pistranskost zaradi neodgovorov v Evropski družboslovni raziskavi Vasja Vehovar, Ana Slavec	349
16	Razvoj in značilnosti telefonskega anketiranja - primerjalni vidiki metode Slavko Kurdija	377
	Avtorji	399
	Viri	405

Primerjalno družboslovje Predgovor

Predgovor

NIKO TOŠ

»Much could be written about international social science; some has been, and much more will be. But over the years the capacity to compare nations has been improved, one of the results of many people learning a lot of little things. The question is whether that capacity will be well used. At the moment the potential considerably exceeds the product.«
(Teune, 1990)

Gornjo misel je izrekel Henry Teune na posvetu o stanju in perspektivah primerjalnega družboslovnega raziskovanja leta 1989 v Ljubljani.¹ In vsaj od Durkheima dalje je nesporno, da je primerjalna metoda imanentna sociologiji, da je njen spoznavni temelj in da je torej mogoče pisati o primerjalnem družboslovnem raziskovanju, da je veliko že bilo napisanega in še več bo. V tem času se je mednarodno primerjalno raziskovanje močno razširilo, pridobljena so bila nova znanja in nove izkušnje, zamišljeni in izvedeni so bili mnogi novi primerjalni projekti; razvili so se novi primerjalni longitudinalni programi, ki vključujejo številne nacije, kulture; izoblikovane so obsežne družboslovne evidence, datoteke in arhivi... In zastavlja se vprašanje, ali so bile izkoriščene vse možnosti, saj se zdi, da te še vedno močno presegajo rezultate. Ker gre za misel družboslovca, ki je v šestdesetih letih postavljajal izhodišča sodobnega mednarodnega primerjalnega raziskovanja², sta tem vrednejši njegovo opozorilo in napotilo.

Tudi slovensko empirično družboslovje je od sredine šestdesetih let do danes naredilo velik korak – pravzaprav dva z vmesnim postankom – v prostor mednarodnega primerjalnega raziskovanja. V prvem koraku, od sredine šestdesetih do začetnih sedemdesetih, ko se je slovenska (tudi jugoslovanska) sociologija profesionalno in institucionalno razvila in utrdila, ko se je zdela, da so ji politične razmere naklonjene, Jugoslavija pa je s svojimi sistemskimi posebnostmi pritegovala zanimanje ameriške in evropske sociologije..., se je to izrazilo v njenem odpiranju v mednarodni prostor. Sprožila se je vrsta mednarodnih projektov, ki so vključevali Jugoslavijo – in prav slovenski sociologi so imeli pri tem

1. Posvet o primerjalnem raziskovanju je potekal v okviru zasedanja Research Council, International Sociological Association, jeseni 1989 v soorganizaciji FSPN, v Ljubljani. Gradivo iz posvetovanja je bilo objavljeno v knjižni zbirki SAGE (Teune, 1990).
2. The logic of comparative social inquire, Przeworski/Teune, 1970. Knjiga se uvršča med »klasiko« primerjalne literature.

pomembno vlogo (Mlinar, 2006 a). V začetku sedemdesetih je prišlo do zastoja. Politične omejitve niso prizadele le primerjalnega, temveč družboslovno raziskovanje nasploh. Ponovno sproščanje razmer za raziskovanje je sovpadalo s poglobljanjem družbene krize in razpadanjem sistema v osemdesetih letih. Slovenski sociologi smo si v drugi polovici osemdesetih prizadevali ponovno vstopiti vanj, v začetku devetdesetih pa se je to v veliki meri zgodilo. Pridružili smo se vsem pomembnim infrastrukturnim družboslovnim empiričnim raziskovalnim programom, ki so v mednarodnem družboslovju nastajali koncem sedemdesetih in bili v osemdesetih že v polnem zagonu. To so predvsem: Evropska (EVS, 1991) in Svetovna (WVS, 1991) raziskava vrednot, Mednarodna družboslovna raziskava (ISSP, 1990) in Primerjalna raziskava volilnih sistemov (CSES, 1993); sodelovali smo pri zasnovi Evropske družboslovne raziskave (ESS, 2000). S tem smo razširili in poglobili možnosti za mednarodno primerjalno raziskovanje in za vključitev Slovenije (kot referenčne enote) v prostor mednarodnih primerjalnih analiz.

Seveda pa ob tem ostaja odprto vprašanje, kaj nam je ta vključitev omogočila in ali smo te nove možnosti tudi v celoti izrabili. Glede na intenzivnost in širino vključevanja v ta prostor (mednarodnega primerjalnega raziskovanja) v zadnjih dveh desetletjih in ob dejstvu, da svet v tem času zaznamujejo intenzivni procesi globalizacije, Slovenijo pa znotraj njih še posebej procesi svojkega strukturnega preobrazanja in vrednotnega prilagajanja, t.i. procesi tranzicije, ter glede na obseg in globino opravljenih opisovanj, prepoznav in poglobljenih analiz ter njihovih teoretičnih umestitev, je odgovor nikalen. Možnosti je več – in dolg ostaja še nepoplčan.

Mednarodne primerjalne raziskave, ki temeljijo na konceptu družboslovne ankete (»social survey«), so po svojem spoznavnem dometu in moči pomembna, konjunktorna in vendar omejena orodja in izvodi. So le ena od možnosti v raziskovanju sodobnih kultur in družb, njihovih struktur in vrednotnih sistemov – in zdaleč ne edina in dokončna. In prav ta vrsta raziskav v zadnjih treh desetletjih dosegata takšno razširjenost in pogostost, zgoščenost in prekrivanje raziskovalnih projektov (v polju družboslovnega raziskovalnega delovanja) ter takšno razprostrtnost in vključenost sodobnih kultur, družb, držav, regij, celin ... in oblikovanje velikih raziskovalnih »podjetij«, da vse to več kot terja in opravičuje nadaljnjo poglobljeno metodološko-kritično obravnavo in raziskovanje. Opravičuje in terja metodološko teoretsko kritiko vsega, kar se je v tem obdobju dogajalo (v mednarodnem primerjalnem raziskovanju) zato, da bi družboslovna analiza lahko sledila in prispevala k razumevanju osnovnih (in njim nasprotnih) razvojnih tokov globalizacije sodobnih svetovnih družb in njihovo umeščenost (tudi umeščenost Slovenije) v teh tokovih.

Naslov Primerjalno družboslovje obeta mnogo več kot ponuja gradivo, ki je zbrano v tej knjigi. Ponuja predvsem informacije in alternativne poglede na stanje in razvoj tistega dela empiričnega primerjalnega družboslovnega raziskovanja (v Sloveniji), ki temelji na konceptu družboslovne ankete in na njegovo vključenost v širša prizadevanja in skupne infrastrukturne projekte. Pokaže tudi na pomen sistematičnega longitudinalnega empiričnega raziskovanja, ki je v Sloveniji potekalo vse od konca šestdesetih let (vse do danes) v okvirih projekta SJM. In prav to je bilo dobro izhodišče za vključevanje v mednarodne projekte.

Sedemnajst avtorjev v šestnajstih prispevkih, umeščenih v tri poglavja knjige, odpira metodološka in vsebinska vprašanja primerjalnega raziskovanja, deloma na obči spoznavno-teoretski ter razvojni ravni, deloma na ravni konkretnih projektov in programov. Dalje, podajajo še informacije o vključenosti slovenskih raziskovalcev v osrednje mednarodne sociološke ter izbrane komunikološke in obramboslovne projekte in programe. Dodaja še poglede na uvajanje morfološkega pristopa kot alternativne poti primerjalne analize, izkušnje iz analize časovnih vrst, uporabe alternativnih raziskovalnih postopkov in tehnik v primerjalnem raziskovanju itd. Zavzetemu bralcu knjiga odpira dostop do pomembnih metodoloških in raziskovalnih virov, usmerja ga k izvorom podatkov, k datotekam, v arhive družboslovnih podatkov in k obsežnim bibliografijam ob velikih primerjalnih projektih itd.

Za tematsko zasnovano knjigo sta odgovorna urednika, zasluge za posamezne monografije pa imajo predvsem avtorji, saj so v njih posredovali svoja dognanja, izkušnje in informacije. Ob avtorjih je še vrsta vztrajnih sodelavk, ki so omogočile izid knjige. Med njimi gre za posredovanja in koordinacijo med avtorji ter urejanje in umeščanje gradiv zasluga gospe Ivi Kecman, sodelavki CJMMK; prav tako tudi lektorici, gospe Ireni Androjna Mencinger, ki je poskrbela, da so teksti berljivi, in ki seveda ne odgovarja za njihovo – ponekod težko – razumljivost. Posebna zahvala gre gospe Poloni Mesec - Kurdija, ki je tekste uredila in priredila za tisk ter knjigi dala njeno estetsko podobo. Zahvala velja tudi tiskarjem in redaktorjem v Present, d. o. o., in še posebej gospodu Francu Toriju, ki že četrto stoletja skrbi za knjižno zbirko Dokumenti SJM; Agenciji za knjigo, ki je Primerjalno družboslovje podprla, kar nam je omogočilo, da smo poplačali tiskarske stroške. Vsem iskrena hvala.

Kamnik, december 2010

Predgovor – iz avstrijskega zornega kota

KARL H. MÜLLER

Gledano iz avstrijskega zornega kota nas vedno znova preseneti, s kako obsežnimi in bogatimi podatkovnimi viri razpolaga slovensko primerjalno družboslovje in s kakšnimi izjemnimi dosežki se lahko pohvali.

Zdi se, da za tem stoji obsežen inštitut, podoben nekdanjemu Mannheimskemu družboslovnemu raziskovalnemu centru (ZUMA – ta danes deluje v okviru GESIS), kjer deluje več sto raziskovalcev, ki imajo na voljo dolgoročne finančne vire.

Presenetljivo pri tem je, da je slovensko podatkovno bogastvo in pestro paleto različnih primerjalnih analiz mogoče pripisati eni osebi, prvemu uredniku te knjige Niku Tošu. V okviru programa Slovensko javno mnenje je s svojo skupino v zadnjih petih desetletjih razvil program trajnega raziskovanja slovenske družbe in s tem vključil Slovenijo v vse pomembne mednarodne družboslovne raziskave, od *International Social Science Program* (ISSP) do *European Social Survey* (ESS).

Slovenija ima kot edina t. i. tranzicijska dežela na voljo visoko razvit podatkovni sklad, ki zajema vse ključne stopnje prehoda od republike nekdanje Jugoslavije, prek osamosvojitve in razvoja samostojne državnosti, do njene vključitve v evropsko skupnost narodov – EU.

Pri tem se slovenskemu družboslovju z udeležbo v pomembnih mednarodnih raziskovalnih programih odpirajo možnosti evropskih in zunajevropskih primerjav, hkrati pa se Slovenija kot referenčna točka vključuje v primerjalne analize drugih raziskovalcev.

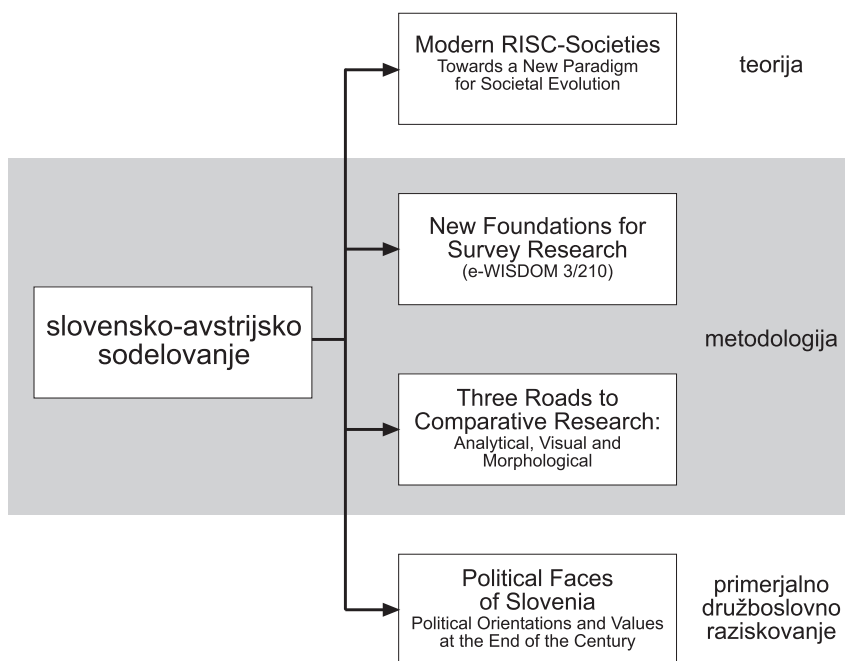
Gledano z avstrijskega vidika se ob avstrijsko-slovenskem sodelovanju potrjuje obratno sorazmerje: Slovenija je na področju empiričnega družboslovnega raziskovanja uveljavljena kot evropski »*best practice*« primer, Avstrija pa, po pravilu, ostaja umeščena brez »prednosti iz relativne zaostalosti« (Alexander Gerchenkron). Ostaja na ravni ponavljajočih se slabosti.

Vesel sem, da lahko kot sourednik sodelujem pri tej pomembni zbirki sestavkov in študij. Povabilo v uredništvo te knjige je posledica dvajsetletnega – v zadnjih letih zelo tesnega sodelovanja med N. Tošem, njegovo skupino in menoj ter dunajskim Inštitutom za družboslovno dokumentacijo in metodiko (WISDOM), ki je v avstrijskem območju osrednja ustanova družboslovne raziskovalne infrastrukture.

Pričujoča knjiga torej sodi v vrsto knjižnih objav, ki so del projekta slovensko-avstrijskega sodelovanja. Spodnja slika ponazarja štiri dosedanje skupne raziskovalno-knjižne projekte, ki so nastali in izšli v kratkem obdobju od leta 2005 do 2010. Ta knjiga je že peta po vrsti iz te povezave na področju empiričnega družboslovnega raziskovanja.

SLIKA 1:

Dosedanje skupne publikacije na področju primerjalnega družboslovnega raziskovanja

Slika 1 pokaže, da doslej izdane knjige zajemajo celoten prostor družboslovja: teorijo, metodologijo in primerjalno družboslovno raziskovanje.

- S področja družboslovne teorije je bila leta 2010 objavljena knjiga »Modern RISC-Societies«, ki predstavlja bistvena dognanja inter- in transdisciplinarnega raziskovalnega projekta ljubljanske univerze. Angleška kratica RISC (Rare Incidents, Strong Consequences) zajema množstvo družbenih in naravnih procesov, ki zaradi svojih porazdelitev vključujejo številna obrobna (marginalna) dogajanja in le majhno število zelo velikih dogodkov z izjemnimi, včasih usodnimi družbenimi posledicami in učinki. Takšne porazdelitve učinkov doživljamo prav v zadnjem obdobju, po velikih

naravnih nesrečah, potresih in cunamijih, kakor tudi ob tehnoloških inovacijah, ob pojavih in krizi finančnega sektorja, ob množičnih migracijah, ob modelih gradnje mest – pa tudi na temeljni ravni, kot na primer pri pogostosti rabe nekaterih besed v jeziku itd. Program RISC se je kot projekt razvijal v letih od 2007 do 2009 na ljubljanski univerzi ob podpori takratnega prorektorja Ivana Svetlika in v sklepnih fazah tudi Lučke Kajfež Bogataj. Oba sta poleg Nika Toša in mene soizdajatelja knjige.

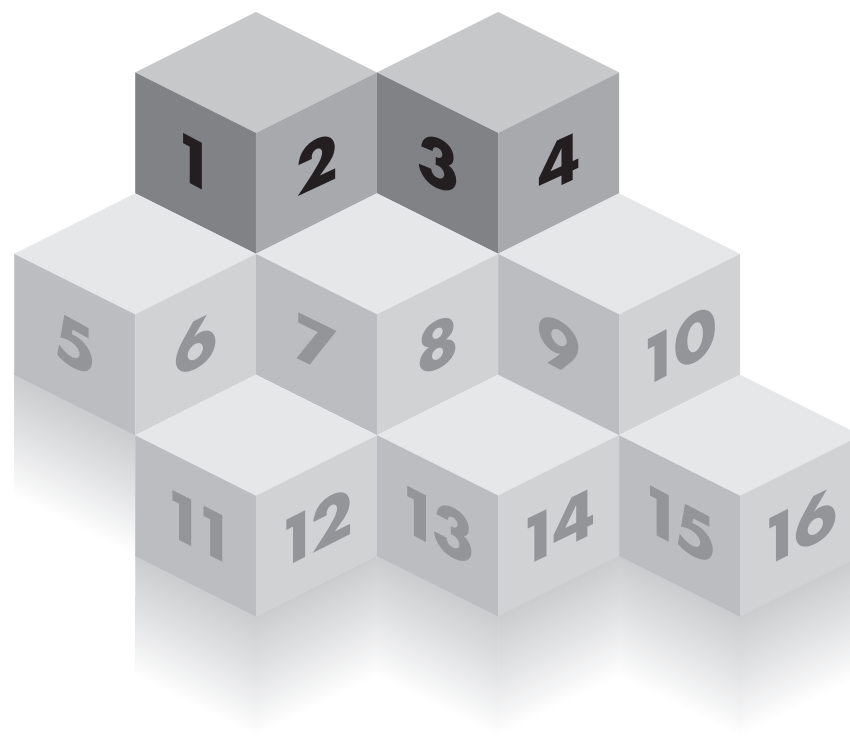
- Na področju metodologije sta bili doslej izdani dve knjigi. Leta 2009 je izšla knjiga »Three Roads to Comparative Research«, v kateri so poleg prikazov znanih metod primerjalne analize nakazane nekatere nove poti primerjalnega družboslovnega raziskovanja. Morfološka metoda dopušča neprimerno izčrpnjšo uporabo množstva dostopnih sekundarnih virov, seveda če njihov temelj zajema sorodna področja in če omogoča njihove neposredne primerjave. V knjigi je prikazana vizualna metoda kot samostojna analitična pot, ki odpira nove možnosti v primerjalni analizi.
- Tretja knjiga kot posledica sodelovanja je elektronska publikacija e-WISDOM, objavljena konec leta 2010 pod naslovom »New Foundations for Survey Research«. Pri tem gre predvsem za prikaz učinkov in posledic izrazitejšega upoštevanja kognitivnih znanosti na področju družboslovnega raziskovanja, posebej anketnega (social survey).
- Končno je tu še knjiga, ki je izšla leta 2005 z naslovom »Political Faces of Slovenia«. V njej je predstavljena situacija Slovenije v evropskem kontekstu. Knjiga zajema vsebinske vidike in jih ponuja na različnih tematskih ravneh; kot taka predstavlja zanimive, evropsko usmerjene preseke slovenske družbe.

»Primerjalno družboslovje« je tako peta knjiga tesnega slovensko-avstrijskega sodelovanja. Če se vrnemo na začetek tega predgovora, postane očitno: iz avstrijskega zornega kota je vedno znova presenetljivo, s kako obsežnimi podatkovnimi viri in s kako velikimi dosežki se lahko izkaže slovensko primerjalno družboslovno raziskovanje ...

Dunaj, december 2010

PRVI DEL

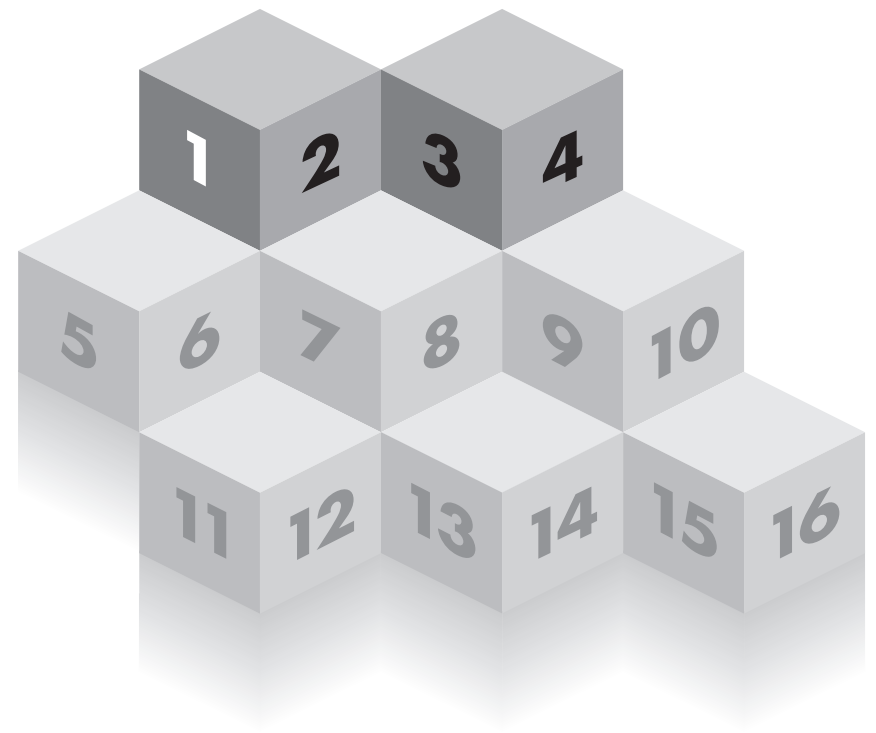
Primerjalna metoda:
nove raziskovalne paradigme

1

**Od Durkheima do Descartesa:
Primerjalna metoda v temelju
družboslovnega raziskovanja**

NIKO TOŠ

Povzetek

*Prispevek prikaže pomen primerjalne metode v razvoju znanosti nasploh, osredotoči pa se na prikaz spoznavnega pomena primerjalnega raziskovanja na področju družbenih znanosti in še posebej sociologije. Pri tem se opre na Durkheimova Pravila socioloških metod in ugotovi, da je primerjalna metoda imanentna družboslovju. V bistvu gre za primerjalno družboslovje, ki svoj razmah opira na razvoj informatiziranih statističnih sistemov, na uveljavitev empiričnega družboslovnega raziskovanja – in na potek demokratizacije kot nujnega pogoja in značilnosti opazovanih družb (držav). Novejši razvoj v primerjalnem družboslovju ponazori s prvimi mednarodnimi projekti, ki pomenijo prodor v teoretskem oz. metodološkem pogledu (Almond/Verba, *The Civic Culture*, 1963; Przeworski/Teune, *The Logi of Comparative Social Inequry*, 1970; *European Value Survey; Believes in Government*, 1995 itd.). V nadaljevanju pokaže na velike mednarodne infrastrukturne projekte, kot so ISSP, EVS, WVS in ESS.*

1 Uvod

Zdi se, da je takšna uvrstitev imen dveh velikanov, Durkheima in Descartesa, ki sta vsak na svojem področju in v svojem času s svojimi dognanji odpirala nove horizonte razvoja sodobne znanosti nasploh in sodobne znanosti o družbi, sociologije, anahrona, kot da ne upošteva njune področne ter časovne, zgodovinske umestitve in pomena. Emile Durkheim, filozof in sociolog, velja skupaj s Karlom Marxom in z Maxom Webrom za začetnika sodobnega družboslovja. S svojimi raziskavami samomorilnosti¹ ter, kot sam pravi, delitve družbenega dela² in še posebej s svojo filozofsko poglobljeno obravnavo epistemološko-logičnih temeljev družboslovnega raziskovanja in postavitvi »pravil sociološke metode« (1895) ga zgodovina družboslovne teoretske misli uvršča v vlogo očeta sodobne sociologije. Živel in deloval je ob koncu 19. in začetku 20. stoletja. Dobri dve stoletji in pol pred njim je naravoslovec in filozof Rene Descartes špekulativno, teološko razlago sveta nadomeščal z racionalistično in empirično. V obravnavo naravnih pojavov je vstopal kot racionalist, o njih je sklepal na podlagi tega, kar je očitno, na podlagi izkustva, vseskozi ga je vodilo načelo dvoma³. Descartes velja za pionirja sodobnih znanosti sploh.

Čeprav navajanje Durkheima in Descartesa v tem zaporedju deluje meta-hrono, vendarle ni izraz nerazumevanja razvoja znanosti, saj je v naš razmislek,

-
1. Le suicide: Etude de sociologie, Paris, 1897.
 2. De la division du travail social ..., Paris, 1893
 3. Descartes: Dubito, ergo cogito, ergo sum.

poleg Durkheima, Descartes umeščen metaforično. Evropska unija je namreč po njem poimenovala priznanje, ki ga podeljuje za najpomembnejše znanstvene dosežke in za spodbujanje mednarodnih raziskovalnih projektov, še posebej tistih, ki prispevajo k tehnološkemu razvoju. In leta 2005 se je dogodilo prvič, da je neki družboslovni mednarodni projekt prejel Descartovo nagrado: Evropska družboslovna raziskava (ESS). V utemeljitvi je bilo zapisano, da so udeleženi raziskovalci v okviru ESS razvili nove metode za spremljanje in ugotavljanje mnenj in vrednot ljudi v sodobnih evropskih družbah, v državah članicah EU. Razvili so koncept in raziskovalne instrumente, ki omogočajo medčasovno (longitudinalno) primerljivost rezultatov raziskav v posameznih državah – in med vsemi njimi. Raziskava tako ponuja zanesljive vire podatkov o spreminjajočih se družbenih vrednotah evropskih družb. V ta (vselej) descartovski koncept, metaforično, lahko umestimo prizadevanja in dosežke velikega števila družboslovnih raziskovalcev, sociologov, ki so utemeljeni na postulat, da je spoznavanje bistva družbenih pojavov mogoče le ob širitvi opazovanj in raziskovanj istih ali sorodnih pojavov v družbeno, zgodovinsko, razvojno, kulturno, ekonomsko, torej strukturno različnih okoljih; da je razkrivanje determinizmov in bistev družbenih pojavov mogoče s širitvijo raziskovalnih konceptov in pristopov, z alterniranjem raziskav v prostoru in času; skratka, da se sodobno raziskovanje družbenih pojavov uspešno razvija znotraj konceptov primerjalnega družboslovja. Z nakazanim razponom od Descarta do Durkheima oz. od Durkheima do Descarta pa so dodatno izpričane tesna povezanost in prepletenost v razvoju sodobnih (naravoslovnih in družboslovnih) znanosti in zavest o tem, da le sočasno prodiranje v bistvo (naravnih in družbenih) pojavov in procesov ustvarja razmere (humanega) razvoja sodobnih družb.

V nadaljevanju tega sestavka bomo sledili zgolj družboslovnemu vidiku, torej razvoju primerjalnega družboslovja od Durkheima in njegovih Pravil sociološke metode⁴ do označevanja aktualnega stanja v primerjalnem družboslovju, kot se kaže skozi mednarodne primerjalne družboslovne programe in projekte. Razvoj primerjalnega družboslovja in uveljavljanje primerjalne metode bosta v tem sestavku zgolj ponazorjena. To ne bo celovit prikaz, temveč zgolj točkovna oz. presečna ilustracija z opisi značilnih, z vidika razvoja primerjalne metode pomembnih raziskovalnih dosežkov in premislekov.

4. Pri tem se opiramo na srbohrvaško izdajo: Emil Dirkem (1963): *Pravila sociološke metode*, Savremena škola, Beograd.

2 Pravila sociološke metode

V drugi, razširjeni izdaji Pravil sociološke metode se Durkheim v šestem poglavju (113–128) izrecno ukvarja s primerjalno metodo. Durkheim pravi, da imamo samo en način, da dokažemo, da je en pojav vzrok drugemu, namreč da primerjamo pojave glede na to, ali se pojavljajo sočasno ali ne, ter da raziščemo, ali spremembe, ki se kažejo v različnih kombinacijah okoliščin, dokazujejo njihovo medsebojno odvisnost. Če lahko spremembe sproži raziskovalec po svoji volji, gre za eksperiment v pravem pomenu, če pa možnosti za uvajanje sprememb nima na voljo in lahko med seboj primerja le pojave in dejstva, kot so nastali sami po sebi, je lahko koristna metoda posrednega eksperimenta, torej primerjalna metoda. Po Durkheimu uporaba primerjalne metode nadomešča prednosti, s katerimi delno razpolagajo naravoslovne vede, ki lažje sprožajo in preizkušajo medsebojno učinkovanje pojavov ter tako prodirajo do bistva njihove vzročne povezanosti. Po Durkheimu je sociološka razlaga oz. pojasnitev usmerjena v ugotavljanje razmerij vzročnosti, kar se kaže bodisi z odkrivanjem povezav med pojavi in njegovimi vzroki bodisi z razkrivanjem povezav med vzroki in njihovimi (koristnimi) posledicami. Ker se družbeni pojavi očitno izmikajo vplivu opazovalca, je primerjalna metoda edina, ki ustreza sociologiji. Ob tem se Durkheim opre na Comta, ki ugotavlja, da primerjalna metoda sama ne zadošča. Dopolniti jo je treba z zgodovinsko metodo. Za razkrivanje zakonitosti namreč ne zadošča primerjalni pristop; primerjati je treba različne oblike družbenih pojavov, kot se kažejo v različnih kulturnih okoljih, pri različnih narodih in razkrito ločiti od časovnih nizov, ki jim pripadajo. Če pa začnemo s takšnim členjenjem človeškega razvoja, ne moremo spoznati njegovega celovitega toka. Potrebna je široka sinteza. Zaporedna stanja v razvoju človeštva moramo približati druga drugim in jih strniti, da bi lahko opazili »neprekinjeno« rast vsake telesne, intelektualne, moralne in politične sposobnosti. In prav to je razlog za obstoj metode, ki jo Comte poimenuje zgodovinska.

Durkheim se seveda ukvarja predvsem z vprašanjem epistemološkega pomena primerjalne metode kot nadomestila za eksperiment pri proučevanju družbenih determinizmov (vzročnosti). Pri tem prikaže in zameji tri metodološke pristope: metodo ostanka, metodo soglasja in nesoglasja ter metodo korlativnih sprememb. Za prvo, metodo ostanka, ugotavlja, da pri proučevanju družbenih pojavov ni uporabna. Po njegovem mnenju so družbeni pojavi prezaleteni in kompleksni, da bi lahko pri proučevanju vzročnosti izključili učinkovanje vseh možnih vzrokov, razen enega. Isti razlogi omejujejo uporabo metode soglasja in nesoglasja. Ta metoda namreč predpostavlja skladnost ali neskladnost pri merjenjih opazovanih pojavov na eni sami točki. Nikoli ne moremo biti prepričani, da nismo prezrli kakega antecedenta, ki se ujema ali ne ujema kot

konsekvent v istem trenutku in na enak način kot edini znani antecedent. O uporabnosti te metode sklene, da takšna pot dokazovanja ponuja le ugibanja, ki so omejena na sebe in brez vsakršnega znanstvenega pomena. Končno govori o metodi korelativnih sprememb. Da bi z njo prišli do dokazov, ni nujno vseh sprememb, ki so različne od primerjanih, strogo izključiti. Vzorednost kvantitativnih sprememb, skozi katere prehajajo pojavi, je zadosten dokaz, da med njimi obstaja odnos le, če je potrjen v zadostnem številu različnih opazovanih primerov. Ob razčlenjanju uporabe te metode navede primer: če ne moremo najti dveh družb, ki se razlikujeta ali ki sta podobni, sorodni samo na eni točki, lahko vsaj ugotovimo, da se dejstvi pogosto spremljata ali pa izključujeta. Da pa bi to imelo kako znanstveno vrednost, moramo to storiti mnogokrat; prepričani moramo biti, da smo pregledali vsa dejstva. Seveda tak popolni inventar ni mogoč, pa tudi dejstev, ki se kopičijo pred nami, ne moremo spoznati s takšno natančnostjo prav zato, ker so zelo številna. Pri tem je namreč nevarno, da prezremo pomembna dejstva, ki so nasprotna tistim, ki jih poznamo, nezanesljivost pa ostaja tudi glede slednjih. Družbeno življenje je neprekinjen tok oz. neprekinjen niz sprememb, neprimerljivih z drugimi spremembami, kot se kažejo v razmerah kolektivnega življenja. In mi imamo na voljo ne le tiste (spremembe), ki se nanašajo na nedavno obdobje, temveč je do nas »dospelo« veliko število onih, skozi katere so prešli že izginuli narodi. Kljub svojim prazninam je zgodovina človeštva jasnejša in popolnejša od zgodovine živalskega sveta. Obstaja množica družbenih pojavov, ki se kažejo in uveljavljajo v celotnem obsegu družbe, izražajo pa se v različnih oblikah glede na pokrajine, poklice, verovanja itd. Takšni pojavi, pravi Durkheim, so npr. kriminal, samomorilnost, število porodov, število porok, varčevanje itd. Iz njihovih raznovrstnosti v različnih družbah izhajajo za vsako od teh dejstev novi nizi sprememb, poleg onih, ki jih spodbuja zgodovinski razvoj. Če torej sociolog ne more z enako učinkovitostjo uporabiti eksperimentalnega raziskovalnega pristopa, je edina metoda, na katero se lahko opre, skoraj ob polni izključitvi preostalih, primerjalna. Durkheim meni, da je ta metoda lahko plodna in da v uporabi lahko družboslovcu ponudi neprimerljive možnosti in prednosti.

Durkheim ponazori tudi uporabnost primerjalne metode pri raziskovanju ustanov oz. pravnih in moralnih pravil ter pri opazovanju običajev, ko ta pravila in običaji delujejo enako znotraj neke družbe in se spreminjajo postopoma, torej s časom. Pri takem proučevanju se ne moremo omejiti zgolj na proučevanje ene same družbe, naroda, saj bi kot dokazno gradivo služili le pojavi, tako kot se izražajo skozi zgodovinski tok opazovanega pojava – in predpostavljen vzrok, vendar v samo eni družbi. Seveda je odkrita vzorednost, če je stalna, že sama po sebi pomembno dejstvo, vendar sami sebi ne more služiti kot dokaz. Če pa vključimo v opazovanje več družb, narodov, družb iste vrste, si širimo polje

opazovanja. Zgodovino enega naroda lahko najprej primerjamo z zgodovino drugih narodov in pri tem spoznamo, ali so se enaki pojavi razvijali v času in v odvisnosti od enakih pogojev; nato pa lahko opravimo primerjave teh različnih razvojev itd. V sklepnem delu svojega razmišljanja o uporabi primerjalne metode Durkheim ugotavlja, da zapletena družbena dejstva lahko pojasnimo le pod pogojem, da jih spremljamo skozi celoten razvoj in skozi različne družbene vrste. Pri tem izrecno ugotavlja, da primerjalna sociologija ni posebna veja sociologije, temveč sociologija sama, ko se od ravni opisne vede vzpenja na raven razumevanja dejstev in pojasnjevanja vzročnosti. Da bi presodili o smeri razvoja opazovanega pojava, kdaj pa kdaj dogajanje ob izteku nekega obdobja primerjamo s pojavi na začetku naslednje faze, obdobja. Če ravnamo tako, pa seveda zlahka tudi napačno sklepamo. Zdelo se je npr. sprejemljivo, da slabljenje verskih prepričanj in tradicionalizmov ni nič drugega kot prehodni pojav v življenju naroda, le zaradi tega, ker se pojavlja v zadnjem obdobju njihovega življenja, in da bo s kasnejšim razvojem slabitev verskih prepričanj izginjala. S tako metodo sklepanja se izpostavimo nevarnosti, da za reden in nujen tok napredka štejejo nekaj, kar je posledica povsem drugega vzroka. Stanje, v katerem se znajde mlada družba, namreč ni enostavno nadaljevanje stanja, ki je nastalo ob koncu predhodnega obdobja. To stanje vsaj deloma izhaja prav iz mladosti, ki preprečuje prenos prej pridobljenih izkušenj iz predhodnih faz razvoja. Te izkušnje niso neposredno sprejemljive in uporabne v novem obdobju razvoja; privedejo nas do napačnega sklepanja. Itd.

Za razumevanje bistva Durkheimovega koncepta »primerjalne sociologije« se torej moramo vrniti k njegovim Pravilom – in obsežni literaturi o njih.

3 Zgodnejše uporabe primerjalne metode

Prve sledi razvoja racionalno kritične in znanstvene misli o družbi odkrijemo, ko preučevalci in raziskovalci različne pojave v lastni družbi začnejo primerjati z analognimi pojavi v drugih družbah (Milić, 1965, 1977).⁵ Dokler svoje družbe ne primerjamo z drugimi, je do nje težko oblikovati samostojno in kritično stališče. Primerjalna analiza je temelj vsakega racionalnega in znanstvenega proučevanja družbe. Zavest o pomenu primerjalnega raziskovanja se pokaže že pri Aristotelu, ki je poskušal sistematično zbrati podatke o državnih ureditvah številnih grških držav. Na taki zanesljivi, izkustveni podlagi je razvil teorijo o državi. Aristotel je imel jasno zamisel o tem, pod kakšnimi pogoji nastajajo in kakšne razvojne težnje kažejo različne oblike državne ureditve. Njegova zgodnja raziskovanja državne in družbene ureditve v razmerah antične Grčije

5. V. Milić v svoji knjigi: Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1965 in 1977, v poglavju XVI obsežno prikaže razvoj primerjalne metode v družbenih vedah.

so zglebna in segajo vse v današnji čas. V okviru paradigme, ki jo je razvil Sokrat, v sodobni politologiji govorimo o primerjalni raziskavi državnih in političnih sistemov; izoblikovala se je posebna disciplina, ki primerjalno proučuje ustavne sisteme in primerjalno ustavno pravo (comparative government). Ukvarja se z analizo ustavnopravno in zakonsko utemeljenih struktur oblikovanja političnih odločitev, pri tem pa v očeh kritikov zanemara resnično delovanje političnih sistemov. Iz istega vira črpa tudi sodobnejša usmeritev, znana v anglosaški literaturi kot comparative politics, ki ne ostaja na ravni normativne analize političnih sistemov in torej zgolj na proučevanju ustav in zakonodaj različnih držav kot normativnega vira, temveč je usmerjena k proučevanju delovanja teh sistemov in njihovi primerjalni analizi.

Prodori, ki jih je primerjalna metoda omogočila na področju biologije, še posebej na področju primerjalne anatomije, se izrazijo tudi v polju družboslovnega raziskovanja. Tu se je primerjalna metoda najprej izkazala v primerjalnem lingvističnem proučevanju, pa tudi v primerjalnem proučevanju religije, mitologij, prava, družinskih pojavov, običajev – in vse bolj izrazito vstopala v prostor politične ekonomije in sociologije. Že Comte je v primerjalni metodi kot osnovni metodi sociologije (v primerjalnozgodovinskem pristopu, ki omogoča razkrivanje splošnega toka zgodovinskega razvoja) videl najpomembnejšo teoretično nalogo sociologije. Uporabnost oz. koristnost primerjalne metode je po njegovem mnenju to, da omogoča proučevanje zgodnejših faz splošnega zgodovinskega razvoja na primerih sodobnih nerazvitih družb. Meni, da je mogoče s proučevanjem posebnosti posameznih družb raziskati, koliko na odstopanja od zgodovinske razvojne smeri učinkujejo nekateri podredni dejavniki. Primerjalna metoda je bila v 19. stoletju nasploh najtesneje povezana s poenostavljenim evolucionizmom, ki se je izražal v razumevanju, da se vse družbe razvijajo po istih vzorcih in da je tako naloga primerjalne metode zbiranje podatkov, ki lahko osvetlijo splošen zgodovinski razvoj v celoti oz. razvojne oblike posameznih družbenih pojavov, kot so npr. jezik, družina, religija, lastnina, običaji itd.

4 Omejitve in slabosti pri uporabi primerjalne metode

Milić (1977) v svojem prikazu razvoja in uporabe primerjalne metode v drugi polovici 19. stoletja kot ključne omejitve in slabosti pri njeni uporabi navaja nepopolnost, nezanesljivost in fragmentarnost virov ter njihovo časovno in družbeno neopredeljenost. Splošna raziskanost družb, še posebej neevropskih, je bila konec 19. stoletja majhna, slaba. Zaradi pomanjkanja monografskih študij so raziskovalci kot vire informacij običajno uporabljali različne potopise pomorcev, trgovcev, popotne spomine, poročila misijonarjev in kolonialnih administratorjev itd. Seveda pa ti »izvirni« dokumenti niso ponujali vselej objektivne slike

stanja življenja posameznih narodov oz. družb ter njihove kulture. V tem času so se šele porajale pobude za oblikovanje celovitejših sistemov in organizacij za zbiranje izvirnih podatkov. Dotlej dostopni podatki so bili nepopolni, neceloviti; omejeni viri niso bili izpostavljeni kritični analizi. Veliki zagovorniki primerjalne metode pogosto niso imeli dovolj osebnih izkušenj, pridobljenih v neposrednem raziskovanju in opazovanju družb in pojavov, ki so jih proučevali. Tako med pomembnimi komparativisti najdemo posameznike, ki v času svojega življenja niso vstopili niti v eno tako družbo. Med njim je prevladoval kabinetni način dela.

Konec 19. stoletja, še posebej pod vplivom Durkheima in njegovih Pravil sociološke metode, pa se v polju sociološkega, etnološkega in socialno-antropološkega raziskovanja vse bolj uveljavi kritičen pogled na pomanjkljivosti pri uporabi primerjalne metode. Jasno je postalo, da brez zanesljivih in popolnejših empiričnih virov ter brez dostopa do kompleksnih podatkov o posameznih družbenih pojavih oz. družbah primerjalna metoda sama po sebi ne more zagotoviti znanstvenega napredka.

5 Sodobna statistika: neizčrpen vir primerjalnega družboslovja

Spoznanje o potrebi izgradnje enovite organizacije za zbiranje zanesljivih podatkov o stanju sodobnih evropskih družb se izrazi v zahtevi po oblikovanju (enotnega) sistema (mednarodno) primerljivih statističnih evidenc in sistemov zbiranja podatkov. Prvi s tako idejo nastopi (na mednarodnem statističnem kongresu, 1855) ugleden belgijski statistik Quetelet.⁶ Od tedaj vse do današnjega časa, s prekinitvami v obdobju I. in II. svetovne vojne, potekajo prizadevanja za poenotenje ciljev, pojmovnih izhodišč in metodologij nacionalnih statističnih ustanov in sistemov. Obseg primerljivih statističnih podatkov, ki označujejo pomembna stanja in procese v sodobnih družbah, hitro narašča. Razvije se poenoten vseobsegajoč statistični sistem združene Evrope, Eurostat. Statistika se s svojimi evidencami iz prostora demografije in ekonomije vse bolj širi in uveljavlja v delovanju političnih in socialnih sistemov. Aktualno statistično opazovanje posega v ključne družbene podsisteme, kot so izobraževanje, zdravstvo, kultura, oblike participacije v političnem sistemu, volitve, politične stranke, pa tudi v področja inovacij, tehnološkega razvoja, stanja in sprememb v naravnem okolju, vse do polja zavesti, vrednot, družbene blaginje, socialnega kapitala – in s tem nakazuje smer in dinamiko razvojnih sprememb sodobnih družb. Bogaštvo podatkovnih virov že presega spoznavni domet primerjalnega družboslovja.

6. Adolphe Quetelet, belgijski astronom, matematik, statistik in sociolog, velja za začetnika sodobne statistike.

Pojavljajo se nove pobude, programi in ustanove, ki spodbujajo zbiranje, urejanje, analizo – in posredovanje informacij o bistvenih družbenorazvojnih procesih. Kot ponazoritev lahko navedemo npr. poročilo o človekovem razvoju,⁷ ki ga že dve desetletji (od 1990) spodbuja Organizacija združenih narodov in ki sledi težnji po humanizaciji, ter npr. poročila Freedom House⁸, ki spremlja procese demokratizacije v sodobnih družbah. Da si sodobni statistični sistemi določajo nove izzive, ilustrira nedavni posvet o merjenju in uporabi podatkov o družbenem napredku,⁹ kjer je bila potrjena misel, da so stališča in vrednote prebivalstva prav tako pomembni za analizo družbe kot npr. spremembe demografskih, ekonomskih in socialnih okoliščin (Malnar, 2010).

6 Anketni pristop kot vzgon primerjalnega raziskovanja

Že v prvi polovici minulega stoletja se nakaže, v drugi polovici, po II. svetovni vojni, pa povsem uveljavi anketni pristop (survey approach) kot univerzalni dostop v primerjalnem družboslovju. Metoda spraševanja kot »kraljevska pot družboslovnega raziskovanja« (Scheuch, 1973) se uveljavi v okviru koncepta social survey. Uporaba vprašalnika kot standardiziranega instrumenta za zbiranje podatkov (o definiranih in vzorčno dostopnih populacijah) ustvarja obilje podatkov. V okviru raziskovalnih načrtov zbrane podatkovne baze omogočajo testiranje hipotez. Čeprav je metoda spraševanja v temelju novodobnega primerjalnega raziskovanja, pa se slednje ne odreka dodatnih podatkovnih virov, npr. agregatnih podatkov, ekspertnih ocen in drugih kvalitativnih virov, ki jih s pridom vključuje v analitične načrte. Tak razvoj družboslovja in še posebej empiričnega družboslovnega raziskovanja še dodatno podkrepi pomen Durkheimovega enačenja sociološke metode s primerjalno. Sociološko spoznavanje družbe torej temelji na primerjalni metodi, družboslovje je po svojem metodološkem bistvu primerjalno družboslovje. Primerjalni pristop pri tem zajame vse vidike proučevanja družbenih pojavov, procesov in struktur; torej raziskovanje njihovih značilnosti v konkretnem (posameznem) družbenem okolju, med družbami, ter njihovih sprememb v času.

O tem ter o možnosti, dometu, o metodoloških omejitvah in teoretskih implikacijah uporabe primerjalne metode govori izjemno obsežen zaklad družboslovne literature. Tako lahko med izbranimi avtorji navedemo H. D. Las-

7. Human development Report, United Nations Development Program – UNDP, poteka v obliki nacionalnih poročil od leta 1990.
8. Freedom House, dolgotrajno spremljanje procesov demokratizacije v sodobnem svetu. Glej npr. Index demokratizacije, ki temelji na opazovanju uveljavljanja političnih pravic in državljanskih svoboščin.
9. Posvet v organizaciji Statističnega urada RS in OECD, Brdo, november 2010.

swella (1968), ki v okviru razmisleka o prihodnosti primerjalne metode posebej obravnava vidik mednarodnih primerjav; R. M. Marsha (1967), ki v svojem delu o primerjalni sociologiji predlaga kodifikacijo meddružbenih analiz (Cross-societal Analysis); N. Smelserja (Comparative Methods in the Social Sciences, 1976), ki celostno obdela uporabo primerjalne metode v družbenih vedah; R. Charlesa, ki v svojem sistematičnem delu »The Comparative Method« (1987) opozarja, da v različnih disciplinah obstajajo različne paradigme primerjalnih pristopov; S. P. Huntingtona (1993), ki na podlagi primerjalne analize razvije tezo o spopadu civilizacij, itd. Nianse v pristopih se kažejo npr. že med sociologijo in politologijo. Če je za prvo značilen predvsem pristop, utemeljen na spremenljivkah (variablah), je za politične vede značilen pristop študije primerov (Ragin, 1987; Golthorpe, 1997). Pri tem Smelser (1976) opozarja, da sta obe empirično raziskovalno družboslovni disciplini v svojem bistvu bolj nomotetično kot ideografično usmerjeni (»mode od eksplanation«, Smelser, 1976).

7 Veliki primerjalni družboslovni projekti

Razvoj primerjalne metode in primerjalnega družboslovja, še posebej v razsežju mednarodnega primerjalnega raziskovanja, od šestdesetih let preteklega stoletja izrazito spodbujajo in zapolnjujejo pomembni projekti empiričnega družboslovja. Pogled na različice in metodološke referenčne točke mednarodnih primerjav jasno pokaže, da se družboslovno empirično raziskovanje ne more opreti in osredotočiti zgolj na eno primerjalno metodo. Pri snovanju raziskav, ki vključujejo več različnih držav in različnih kultur, terjajo visoko tematsko, kulturno specifično in metodološko občutljivost. To lepo ponazarja raziskava pojava participacije v lokalnih skupnostih, ki jo je zasnovala skupina raziskovalcev iz ZDA, Poljske, Jugoslavije in Indije v sredini šestdesetih let. Metodološke probleme, kot so jih ob tem reševali, sta opisala Adam Przeworski in Henry Teune (The Logic of Comparative Social Inquiry, 1970). Problem identičnih oz. ekvivalentnih indikatorjev v mednarodnem primerjalnem raziskovanju, ki vključuje države iz različnih zgodovinsko-kulturnih regij in ki je obdelan v njuni knjigi, ostaja odtlej viden, a rešljiv metodološki problem mednarodnega primerjalnega raziskovanja.

Prodor mednarodnega primerjalnega raziskovanja poteka (v času po II. svetovni vojni, po razpadu diktatur in razpadanju kolonialnih sistemov) nekako skladno s procesom demokratizacije svetovnih družb. V šestdesetih in sedemdesetih letih tako nastanejo pomembni primerjalni družboslovni projekti. V tem času steče raziskovanje G. Almonda in S. Verbe, ki sta proučevala politično kulturo v petih »povojnih« državah na dveh celinah: ZDA, Veliki Britaniji, Italiji, Zvezni republiki Nemčiji in Mehiki. Študija, ki je izšla pod naslovom The Civic